

Bagi
Zsolt

Egy botrány anatómi- ájához

(Nádas
Péter:
Fantasztikus
utazáson.
Esszék.
Jelenkor,
2011)

„Aki diktatúrában élt, és balgán azt remélte, hogy a berlini fal leomlásával az irodalom és a művészetek szabadságharca véget ér, tévedett, nagyot tévedett. Tévedtem.”

(Nádas Péter)

Micromegas és szaturnuszi filozófus-barátja, amikor fantasztikus utazásuk során kíváncsiságuk és vállalkozó kedvük a Földre veti őket, először nem tudnak abban megállapodni, hogy vajon egyáltalán lakott, illetve lakható bolygón járnak-e. „– De ez a gömb olyan rosszul van szerkesztve – vitatkozott a törpe –, oly szabálytalan, s ahogy nézem, oly nevetséges a formája, hogy itt mintha minden összevissza lenne: nézd ezeket a kis partakokat: egyik sem folyik nyílegyenesen, s e tavak közt egy sincs kerek, négyzetes, ovális vagy bármiféle szabályos alakú; ezek a hegyes kis rögöcskék, amelyekről az egész glóbus meredezik, felsebezték a lábamat. (A hegységeket értette.) És figyelj meg az egész gömb formáját: a sarkainál milyen lapos, milyen suta módon forog a nap körül, úgy, hogy a sarki zónákat meg sem lehet művelni. Az igazat megvallva azért gondolom, hogy senki nem él itt, mert szerintem épeszű ember itt meg nem maradna. – Nos – válaszolta Micromegas –, akkor tán az itteni lakosok nem is épeszűek.”¹

Nádas Péter új esszékötete fantasztikus utazásra invitál. Fantasztikus utazás látszólag kétféle van: amikor mi utazunk idegen világba, és amikor idegenek utaznak a mi világunkba. De talán van egy harmadik lehetőség is, Nádas azt szeretné, hogy mi utazunk idegenként saját világunkban. Voltaire-iánus utazás ez, a ráció útja az irracionalitás földjére.

Ezeknek az esszéknek a tárgya tulajdonképpen igen változatos. A pénzügyi bizalom és annak megrendülése, a képviselői demokrácia intézményeinek ellenállóképessége, Richard Swartz délszláv irodalmi gyűjteményének kritikája, Peter Eisemann berlini holokauszt-emlékművének beszédes és hangtalan volta, Ortutay Gyula naplói, a magyar modernizáció csodjei, a globális gazdaság pénzügyi buborékja. Valójában azonban minden változatosságuk mellett egymással rokon írásokról van szó. Politikai írásokról, amennyiben a politikát nem korlátozzuk az

államhatalom intézményi struktúrái közötti intrikára, arra, amit ma Magyarországon pártpolitikának neveznek. Nem mintha Nádas amúgy pártsemleges lenne, vagy annak kellene lennie. Mindenesre nagyon, nagyon nehezen, rosszindulattal és számítóan lehetne csak valamely „politikai” tábor szekértolójának nevezni. Ezek a politikai írások nagyon is elkötelezettek, de nem a pártpolitika érdeklí őket, nem az a mércéjük, hanem a polisz és a közjó. Csakhogy a közjó meghatározása annyi formát ölthet, ahány politikai gondolkodót ismerünk. Nádas nem politikafilozófus, elkötelezettsége inkább implicit, mintsem nyíltan megfogalmazott. Megoldási javaslatok, ha vannak ilyenek, legtöbbször konzervatív liberálisak, a fennálló demokratikus intézmények védelmében íródnak. Helyzetértékelése, nézőpontja (ahonnan a „dolgok állása” – az amit „realitásnak” is nevez –, számára látszik) azonban semmi ilyesmihez nem kötődik.

Ez a nézőpont teljesen külsődleges: kozmikus, vad, az európai kultúrát hidegen, néhol egyenesen részvétlenül tekintő. De sohasem vádlón. Nem a bírósági tárgyalás ennek a helyzetnek az ösképe, hanem a dolgok természetes racionalitásával való szembeállítás. A Józan Észt tenni meg kritikai mércének kockázatos vállalkozás, ez a legkevesebb, ami elmondható. Semmiképpen sem magától értetődő. Voltaire megtehetette, mert az európai kultúrának olyan korszakában élt, de minden, ami Voltaire után történt ebben a kultúrában, arról szólt, hogy ezt a korszakot naivnak bélyegezze. És megítélésem szerint Nádas nagyon messze is áll attól, hogy természetesnek, hogy magától értetődőnek tekintse. Valójában egyáltalán nem arról van szó, hogy kritikai mércénk valami mindenki számára egyenlően kimért *bon sens* vagy *sana ratio* lehetne. Ha így lenne, felesleges, sőt zavaró lenne az a Nádas által sokszor követett esszéírási modell, ahol először a felhasznált fogalmak kulturális genezisének követi nyomon, több különböző nyelvben követve azokat az értelemadó tetteket, amelyek az adott terminust számunkra nyújtják. Nagyon is elszámol a kulturális relativizmussal, de azt állítja, meg lehet találni a fogalom racionális magvát. Ezt a magot nem érintetlenül hagyják azok a nyelvek, amelyekben felmerül, hanem éppenséggel azok hozzák létre. De miután létrehozták, azoktól függetlenné, autonómmá válnak: mint fogalmak működnek, nem pedig mint egyszerű szintagmák, szavak, amelyek az adott szöveggörnyezetnek vannak kiszolgáltatva. Definiálni egy használt fogalmat: ez kulturális- vagy eszmetörténeti munka, nem pusztán spekuláció, és nem is pusztán naturalizmus, a természetre való hagyatkozás. Nádas kulcsfogalmává válik esszéiben a „realitás”, amihez fogalmait közelíteni kellene. Ez a közelítés azonban semmilyen értelemben nem triviális.

Ebből a nézőpontból egy és ugyanazon kultúra különböző kifejeződéseinek látszanak a *polisz* olyan látszólag heterogén és látszólag időben vagy történelmi korszakban jól elkülöníthető formái, mint például a politika-, azaz *polisz*-ellenes (a közjót a hatalmi machinációkkal helyettesítő) korszakok logikáját telje-

¹ VOLTAIRE: *Micromegas* = V.: *Kisregények*, ford. BENEDEK Marcel, Új Magyar Könyvkiadó, h. n., 1955, 115.

írásainak lett visszhangja az utóbbi időben, Nádasat soha nem a magyar napi politika érdekelte. Van itt a kelet-európai fókusz-nak egy univerzális kontextusa, a helyi érdekek elemzésének egy valóban világméretű viszonyítása, amely érthetlenné teszi helyi szinten (legyen az egyébként nyugat-európai vagy kelet-európai hely) ezeket az írásokat. Úgy értem, ha *csak* helyi érdekek mentén olvassuk, soha nem fog mondani nekünk semmit.

Micromegas, amikor meghallgatta az egymást nem értő földi filozófusok egymásnak ellentmondó véleményét a metafizika nagy kérdéseiről, egy könyvet ígért nekik, amiből megérthetik a dolgok végső céljait. „Távozása előtt valóban át is adta nekik ezt a kötetet, s azok elvitték Párisba, a Tudományos Akadémiának; de mikor a vén titkár kinyitotta a könyvet csak fehér lapokat látott. – Ah, monda, sejtettem.”² Nádas nem adja kezünkbe a bölcsek követ, de hogy ne csak a fehér lapokat lássuk, nézőpontunkat fantasztikussá kell tágítani.

Amit Nádas nyújt, az korántsem barátságos látvány. Egy kultúra, egyszerre beszédmód, világlátás, szubjektum-elmélet képe. Szimulációs-nak nevezi azt a kultúrát, amely Kelet-Európa új demokráciáiban még demokráciafosztott állapotokban, a létező szocializmus éveiben alakult ki és vált masszív, látszólag elpusztíthatatlan, a globális kapitalizmus által is kikezdehetetlen alappá. „A szimulánsok egy pillanatra sem tántorodtak el az állam és szomszédjuk kirablásának gondolatától, fordítva, a mai napig mindent megtesznek azért, hogy illegális tevékenységüket ne a demokrácia és ne a rendezett kapitalizmus szabályai szerint kelljen legalizálniuk. Ezért sem volt semmiféle politikai akadály, hogy a szabad és szociálisan rendezett piacgazdaság az új demokráciákban az árnyékgazdaság illegális szerkezetére épüljön rá.” (35) A szimulációs kultúra rendszereken átívelő alakzat vagy forma, de nem valamiféle néplélek, amely turáni

átokként ülne rajtunk. Megszületése, története, hatóköre megragadható és megragadandó. Ez a történet azonban nem valami, amit magunk mögött hagytunk, hanem legfontosabb, legelőbb hagyományunk, amelyben mindenestül (feltételezett kozmikus nézőpontunkkal együtt) benne állunk.

Könnyű lenne ezt a kultúrát egy másik, a nyugat-európai felől kritizálni. És bizonyos tekintetben a nyugati kultúra nyelve képes is számot adni erről a kultúráról (leírni azt), míg megfordítva ez nem igaz. Nem egyenrangúak a kultúrák, de nem is arról van szó, hogy amaz a maga részéről a valódi, a realitás lenne. Nádas legalább annyira hidegen tekint a „disszimulációs” kultúrára, mint a szimulációsra. Nem azért, hogy valamiféle semleges nézőpontot vindikáljon magának, hanem mert a kultúrát tudatos és gondos munkával semlegesíti. A disszimulációs kultúrája legalább ennyire cinkos a realitás elvesztésében. Végső soron a „virtualitás realitásának” állításáig fokozta magát, a globális gazdasági válság egy olyan pénzügyi válság szimptomája, amely saját logikájából száműzött majd minden „realitást”, majd minden valódi viszonyt, és a pénzügyi machinációk fiktív világát tekintette valóságosnak. Itt láthatólag összeér a szimuláció és a disszimuláció világának törekvése: mindkettő referencia nélküli világot hozott létre. Azonban az, hogy az eredmény – részben – azonos, nem jelenti, hogy ne lenne nagy különbség az oda vezető folyamat milyenségében, sőt minőségben (amennyiben az életformára tett hatásában nézzük azt).

Ez a semlegesítés hordoz egy bizonyos – sokszor kifejezetten értetlenséget szülő – humanizmusellenes élt. Nádas hajlamos a jelenségeket a maguk embertelen voltában megragadni. Ott, ahol ez emberi, túlságosan emberi érzelmeket, érdekeket sért, ott ezt a magyar közélet mindannyiszor mint támadást fogta fel. Pedig semmi lényegi különbség nincs abban, ahogy Nádas egy-egy kényes politikai szituációt megítél, és abban, ahogy regényeiben a karakterek embertelen – azaz nem a humanizmus kulturális normái által kialakított – cselekedetei vagy történései megjelennek. Nádas antihumanista, nincs ebben semmi meglepő, legfeljebb egy olyan kultúra számára, amely mindig is a humanizmus álcájába csomagolta a maga emberellenes cselekedeteit. Az antihumanizmus nem emberellenesség, hanem a humanizmus ideológiájának kérdőre vonása. Heidegger éppúgy antihumanista volt, mint Nietzsche, mint Marx, mint Freud, mint Beckett, mint Bernhard, mint... sorolhatnám.

Ha tehát a maga szerkezetében, a maga fogalmiságában akarjuk megragadni a szimuláció kultúráját, akkor egyszerre nyomozunk egy idegen, nagyon távoli világ és saját magunk, saját családunk után. Mint Mészöly Saulusa. Vakító, mészölyi fényben látjuk saját kultúránkat, a szimuláció kultúráját, annak formáit, átváltozásait, kifejeződéseit. Sohasem a lényegét. A lényeg a transzformációkban van, nem az előre eldönthető tulajdonságaiban. Nem vagyunk misztikus, sorsszerű módon erre a létre, a szimuláció létre rendeltetve. Magunk hoztuk létre és magunknak is kell elszámolni vele. Azzal kell tisztába jönnünk,

² I. m., 125.

miféle életet, miféle gondolatokat, miféle cselekedeteket tesz lehetővé számunkra e forma.

Brezsnyev haldoklása egyszerre *causa formalisa* és *causa efficiense* ennek a kultúrának. Túl kell élni, ez az egyetlen parancsolat. „Brezsnyev betegeskedett, minden bizonnyal az agya lágyult meg. Amikor olykor röviden meg akarták mutatni, hogy még mindig él, a birodalom a valóságos hatalmával együtt mindig újra a közneveltség tárgya lett. Ha megindult a vörös futószőnyegen, az első lépésétől úgy megbillent, hogy gyógyszerekkel ormótlanná növesztett testét két embernek kellett hátulról megtámogatni. Bárgyú vigyorával indult vendége felé a csillároktól ragyogó márványteremben, és nekiment a falnak. Nem az ő teste volt, hanem az erőszakoskodó szovjet orvostudományé.” (45–46) Brezsnyev felfúvódott teste a vegetáló, szimuláló, személytelen birodalom teste. Hiába nevetett rajta birodalmának népe, valójában csak saját magát látta benne vissza.

Túl kell élni, mert lehet, ha Brezsnyev meghal, majd valami megváltozik, túl kell élni, mert ha Brezsnyev meghal, valószínűleg akkor sem változik semmi. „A hosszú haldoklás következményei a mai napig nyomon követhetők a széthullott birodalom népességének mentalitásában és nyelvhasználatában.” (46) A túlélés kultúrája jött létre. „Tíz év után azonban senki nem tudta volna megmondani, hogy mire kér haladékat, kitől kérte, mit, mivégre úszna meg és felnövekvő gyerekeivel mennyi időt kell átvészelnie.” (46) Egyedi egzisztenciális szituáció: Heidegger azt mondta, a jelent a jövőből értjük meg, de mi van, ha a jövő nem a lehetőségek világaként, hanem az elkerülendők világaként konstituálódik? Ha az egyetlen egzisztenciális vonatkozás a kikerülés marad? Miféle jelen, miféle szubjektum jön létre ebből?

Személytelen szubjektum, minden bizonnyal. Olyan, amelyik sohasem dönt, következképpen ismeretlen számára a felelősség. A döntéshez lehetőségek kellene, az kell, hogy a jövőt mint döntésem következményét ismerjem fel. Itt azonban nem lehetőségek, hanem elkerülendő események állnak előttünk. Ez a szituáció nem egyszerűen a nem-autentikus létezés szituációja, nem egyszerűen a *Das Man* léthelyzete. Az egzisztencialisták sokat tettek érte, hogy megértsük az elszemélytelenedésnek azt az állapotát, amikor az ember elfordul a felelősségtől, máshová néz, úgy tesz, mintha nem látna. Sartre ezt nevezte rosszhiszeműségnek: olyan tudatot, amiben ugyan jelen van a felelősség tudata, de az ember úgy tesz, mintha relativizálhatná azt, mintha megszüntethetné a felelősség szólítását azzal, hogy önmagát nem személynek, hanem passzív tárgynak tekinti. De Nádás nem erről beszél. Még pontosabban az, amit Nádás „disszimulációnak”, a disszimuláció kultúrájának nevez, az leírható a rosszhiszeműség filozófiai modelljével, de az, amit szimulációnak nevez, az nem. A rosszhiszeműség számára nem adottak lehetőségek, csak egyetlen lehetőség adott, amit „kénytelen” választani, éppen mert önmagára egyszerre mint személyre és mint dologra tekint. Személyre, amennyiben mégiscsak cselekszik, de dologra, amennyiben meg van határozva rajta kívülálló körülmények által. A szimuláció kultúrájában nem egyetlen lehetőség adott, hanem – mondjuk

így – kevesebb, mint egy. Definiálatlan lehetőség, olyan cselekvés, amelynek célja mindig mozgásban van, szánt szándékkal és szándéktalanul rögzítetlen, egyetlen definíciója, hogy bármi jön, az elkerülendő.

Itt megjegyezhetjük, hogy semmi sem lehet ellentétebb a hivatalos rendszerideológiával, mint ez az egzisztenciális szituáció. A rendszerideológia az ígéretéről szól, a jövő lehetőségének abszolutizálásáról. A múltat végképp eltöröljük, marad csupán a jövő, egy hatalmas és beváltható lehetőség, amely abszolút felelősséget ró ránk. Igaz, hogy itt sincsenek alternatívák, itt sincsen több lehetőség, de egészen más okból nincsen: minden lehetőség ebben a végső lehetőségben találja meg alapját. Ennek a végső lehetőségnek, az általunk, mindannyiunk által épített szocializmusnak – ahol minden lehetőség valóra válik, minden élet teljessé, minden szubjektum kiteljesedetté lesz – az ígérete egy különös szubjektumot kellene hogy kialakítson: a testvériség szubjektumát. Ami ehelyett megszületik, az ígéret nélküli és lehetőség nélküli szubjektum. Nyitott marad a kérdés, vajon ez az ellentmondás szükségszerű-e, létezik-e köztük olyan kapcsolat, mely az ígéret elméletéből vagy ideológiájából szükségszerűen az ígéretnélküliség valóságát hozza létre. Ez nem véletlen. Nádás nem akar válaszolni erre a kérdésre, mert célja csupán a szimuláció kultúrájának – fogalmi – megrajzolása. Nem a „szocialista” vagy „kommunista” gondolat szerkezetét akarja megírni, hanem a „szimulációs” kultúra fogalmiságát. Annak a szubjektumnak a történetét, amely létrejön ebben a kultúrában. Éppen ez teszi lehetővé egyébként, hogy elkerülje az olyan, finoman szólva rövidre zárt állításokat, amelyek valamiképpen az ideológiából, a néplélekből, a genetikából származtatják azt a kulturális rendszert, amit – sajnos – még csak időben sem lehet a létező szocializmus korszakára korlátozni.

Nádás szerint két ilyen szubjektum is lehetséges: a szolga és a szimuláns. A szimuláció kultúráját nem lehet egyszerű szolgálkúsággal leírni. Valójában maga a szolgálkúság elég hamar ki is vész ebből a kultúrából, egy nála sokkal sikeresebb szubjektum-modell válik jellemzővé, a szimuláns, aki a maga módján nagyon is kreatívan viszonyul a túlélés egzisztenciális szituációjához. Az olyan szubjektum, amely számára az elkerülendő, a túlélendő adott csupán mint jövőkép, az nem egyszerűen nem autentikus lesz, hanem kialakítja saját szimulált autenticitását. Nem arról lesz szó, hogy egyszerre tudná és nem tudná azt, hogy személy, cselekvő és felelősséggel bíró egyén (tehát hogy rosszhiszemű lenne), hanem arról, hogy eltörli az utolsó viszonyítási pontot is, ami által cselekedete megítélhető lenne. Néhol szorgos munkával, néhol vak fátumnak engedelmességgel létrehozza a referencia nélküli világot, ahol a cselekedetek egyetlen mércéje az lesz, milyen sikeres a túlélésben.

E referencia nélküli világ egyik legfontosabb jellegzetessége nyelvi természetű: a definíció eltörlése. „A szimulatív nyelvhasználatban a fogalmak azért maradnak definiálatlanok, hogy a beszélők kedvükre ápolhassák hamiskodásaik és fantazmagóriáik rendszerét, mely illegális egyéni tevékenységük fedésére szolgál.

A szimulációnak úgymond a nyelvet is találékonyan nyitva kell tartania az illegális akciókra. A homály nem akadály a kifejezésnek, hanem feltétele.” (31) A referencia nélküli világban olyan nyelv születik, amely nem egyszerűen átvitt értelmű, mást jelent, mint amit mond, hanem amelynek értelme bármit jelenthet és csak az adott lokális kontextusban – „családi és törzsi” érdekeknek megfelelően – dönthető el referenciája. Nem is az igazsága kérdéses tehát, hanem a tárgya.

Tegyünk itt egy rövid kitérőt olyan irányba, amely Nádás szövegétől ugyan korántsem idegen, de inkább csak implicit módon van benne jelen. Miféle világ is egy referenciától megfosztott világ? Dekonstruktív és dekonstruált világ? Hiszen a dekonstrukció állítja a jelölt nélküli jelölők játékanak, a referencia felszámolásának szükségességét, nemde? Tamás Gáspár Miklósnak volt valaha (baloldali fordulata előtt) egy olyan értelmezési javaslata, amely szerint Milosević a valódi dekonstruktor, aki a felvilágosodás univerzalizmusát a maga lokális érdekei, nacionalista vagy etnicista érdekei mentén kérdőjelezi meg. Eszerint Derrida elmélete, ha nem is szükségszerűen, de egyenesen vezet a balkáni háborúkhöz, de legalábbis azok legitimizációjához. Ez egy megfontolandó értelmezés függetlenül attól, még ma is tartaná-e Tamás. Magam is sokaknak sokszor mondtam, hogy a jelen antidemokratikus közbeszédével szemben azért nem lehetséges a hagyományos humanista diskurzust szembeszegezni, mert az kitanulta a dekonstrukciót. A kortárs antidemokratikus közbeszéd számára a referencia szabadon áthelyezhető. Eredete, legyen az bármiféle eredet (etimológiai, nyelvtörténeti, kultúrtörténeti vagy akár társadalmi konszenzuson alapuló) egyáltalán nem nyújt semmiféle autoritást. E diskurzus számára „fajvédő” azt jelenti: „aki a cigányokat védi”, „rasszista” azt jelenti: „aki a magyarokat szidja”, „liberális” azt jelenti: „etikátlan” és így tovább. Lehet ezt műveletlenségnek tekinteni és nevetni rajta. Magam úgy vélem, sokkal inkább a nyelv kreatív használatáról van szó, amely egész egyszerűen használhatatlanná teszi azt a humanista politikai (és kulturális) diskurzust, amelyet túlságosan is természetesen tartunk az egyetlen lehetséges demokratikus nyelvnek.

Az antidemokratikus közbeszéd szégyenlős szövetségese – amelyik nem demokráciaellenes, hanem relativista, a demokráciát történetileg meghaladottnak tekinti, az univerzalizmust a történeti relativizmus nevében kritizálja – manapság egyfolytában arról beszél, hogy az emberi jogok univerzalizmái az unalomig ismétlik a maguk vádjait, „fasisztának” vagy „nácinak” nevezve azokat a megszólalásokat, amelyek velük politikailag szemben állnak. Ez az álláspont épp ugyanannyira elvétí a valóságot, mint az, amelyik azon sopánkodik, hogy szavait kiforgatják. Valójában egyik sem ismeri fel azt a szituációt, amelyben a szavak nem egyszerűen „hamisak”, és nem is „elhasználódtak”, hanem produktív módon újradefiniálódtak. A mai antidemokratikus politikai nyelv valójában sokkal közelebb áll a futurizmushoz, mint egy autoriter rendszer kontrollált nyelvéhez.

Mindenestre ha Nádásnak igaza van, akkor ennek az újradefiniálásnak, a jelentés elmozdításának lehetőségét alighanem

éppen a szimuláció nyelvének referenciaellenes törekvései teremtik meg. Az nem dekonstruktív, hanem szimulációelvű. A dekonstrukció vulgáris értelmezése mindig is a referencia és az eredet eltörlését ünnepelte abban, csakhogy a dekonstrukció nem referenciaellenes, még csak nem is relativista, hanem kritikailag viszonyul az eredethez. Kevés olyan gondolat van, ami komolyabban venné az eredetet, amely határozottabban és radikálisabban tenné tárggyá azt. Ehhez képest a szimuláció úgy tesz, mintha nem lenne eredet, mintha bármit mondhatnánk, mintha minden relatív lenne.

A szomorú igazság – ami az eredet kritikája és az eredet szimulatív eltüntetése között tárul fel – az, hogy észre kell vennünk: nagy részben eme szimulatív alapozottságának következtében a magyar demokratikus közgondolkodás nemhogy sohasem tette meg a *saját* eredetét kritikai vizsgálat tárgyává, de éppoly nagyvonalúan próbálkozik annak szimulatív eltüntetésével, mint politikai ellenlábasa. Tulajdonképpen a „dolgok állása”, ez a „modernizáció harmadik nagy kísérlete” kudarcának oka. Nem az, hogy az antidemokratikus erők színleléssel vádolták meg a demokráciahívókat és előbb közvetve, később közvetlenül a demokráciát is, hanem abban, hogy igazuk volt.

A mindennapi nyelvhasználat terén a szimuláció kultúrája a sopánkodást és a panaszt tette meg legfontosabb kifejezési eszközzé. A dolgok rosszul, nagyon rosszul mennek, egyre rosszabbul, napról napra rosszabbul. Sopánkodik Ortutay, hogy nem képes elég hatásosan intrikázni, sopánkodnak az emberek, hogy egyre rosszabbul élnek, sopánkodnak a demokráciák, hogy a demokrácia nem épül ki automatikusan a szabad piac feltételeinek megteremtésével együtt. A sopánkodás lépett a kritika és a progresszív gondolkodás helyébe. Ebben a jelenségben pedig éppen nem a demokrácia-ellenes mozgalmaknak kell magukra ismerniük, hanem elsősorban a demokráciának. A hazai demokráciaellenesség ma nem sopánkodik, hanem progresszióban van, valamilyen saját képére formált módon még a kritikai gondolkodást is magáévá tette. Sopánkodással soha nem fogunk demokráciát létrehozni.

A fantasztikus utazások többnyire aporetikusan, de legalábbis enigmatikusan érnek véget. Az utolsó oldalak valóban csupán fehér lapok. Igazi hatásuk nem abban van, hogy megoldást kínálnak, hanem hogy botrányt, elméleti botrányt csapnak. Nem ezekkel az esszéekkel csapott botrányt Nádás, néhány megjegyzéssel és félmondattal tette azt. De csak innen értjük meg, mit is mondott, miért is mondta.